

Қ. Сарқытқан^{1*} , Д. Мәсімханұлы² , Қ.И. Масабаев²

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

²Р.Б. Сулейменов атындағы Шығыстану институты, Қазақстан, Алматы қ.

*e-mail: kaster0102@mail.ru

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ГЕОЭКОНОМИКАЛЫҚ ӘЛЕУЕТІ – МЕМЛЕКЕТТІҢ ҚАУІПСІЗДІГІ МЕН ДАМУЫНЫҢ НЕГІЗІ

Бұл мақалада мемлекет және оның пайда болуының тарихи-географиялық және әлеуметтік-саяси үдерістері қарастырылып, адамзат тарихында өмір сүрген ертедегі мемлекеттер мысал ретінде айтылады. Сондай-ақ мемлекеттің саяси тәуелсіздігінің баянды болуындағы факторлардың ішінде экономикалық даму факторының маңызы ерекше дәріптеледі. Осы тұрғыда егеменді Қазақстанның экономикалық тәуелсіздік мәселесі еліміздің нарықтық қатынастарға өткеннен кейінгі халықаралық геоэкономикалық жүйедегі басқа елдермен салыстырғандағы салыстырмалы артықшылықтары негізінде қарастырылады. Салыстырмалы артықшылықтың негізі – елдердің географиялық орналасуы, табиғи-ресурстық әлеуеті, экономикалық, көліктік және әлеуметтік, техникалық салалардағы дамуы арқылы өлшенеді. Оған сонымен қатар экономикалық және саяси-мәдени интеграциялық үдерістердің дамуы да әсер етеді. Атап айтқанда, Қазақстан үшін Еуразияның орталығында орналасуы; үлкен табиғи аумақтар және энергетикалық, жер, топырақ, су, орман, биологиялық, минералдық, климаттық және рекреациялық ресурстарды қамтитын табиғи ресурстық әлеуетінің болуы; батыс пен шығысты, оңтүстік пен солтүстікті жалғастыратын транзиттік әлеуеті; Кеңес Одағы кезінде іргесі қаланған кәсіпорындардың болуы; халықтың жаппай сауаттылығы, жоғары білікті азаматтардың болуы; тәуелсіздік жылдары қалыптастырған халықаралық қарым-қатынастары; жағымды инвестициялық ортасы және т.б. факторлар экономикасын дамытудағы тиімді фактор саналып, саяси тәуелсіздік үшін маңызды рөл атқаратындығы мақалада көрініс тапқан. Сонымен қатар мақалада осы әлеуеттерді Қазақстанның қазіргі күрделі әрі тұрақсыз әлемдік геосаясат пен геоэкономикадағы орнын айқындауда және бекемдеуде қолданудың маңыздылығы ортаға салынып, экономикалық-географиялық тұрғыда бағаланады.

Түйін сөздер: мемлекет, ұлттық байлық, салыстырмалы артықшылықтар, табиғи ресурс, экономикалық тәуелсіздік, инвестиция, транзиттік әлеует, интеграция.

K. Sarkytkan^{1*}, D. Massimkhanuly², K. Masabaev²

¹Kazakh national pedagogical university named after Abai, Kazakhstan, Almaty

²R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Kazakhstan, Almaty

*e-mail: kaster0102@mail.ru

Geoeconomic potential of Kazakhstan is the basis of security and development of the country

This paper examines the state and the historical-geographical and socio-political processes of its emergence, citing the earliest states that have existed in human history as examples. Among the factors contributing to the political independence of the state, the factor of economic development is of particular importance. In this context the issue of economic independence of sovereign Kazakhstan is considered on the basis of comparative advantages of the country in relation to other countries in the international geo-economic system after the transition to a market economy. Comparative advantage is based on the country's geographical position, natural resource potential, development in the economic, transport and social and technical spheres. It is also influenced by the development of economic and political-cultural integration processes. In particular, the location of Kazakhstan in the centre of Eurasia; its large natural territories and natural resource potential, including energy, land, soil, water, forest, biological, mineral, climatic and recreational resources; transit potential, connecting West and East, South and North; the presence of enterprises established during the Soviet Union; mass population literacy, availability of highly qualified citizens; international relations formed during the years of independence; a favourable investment environment; and the fact that the country has a well-developed economy. The article also considers the importance of using these potentials in defining and strengthening Kazakhstan's position in today's complex and unstable global geopolitics and geoeconomics.

Key words: state, national wealth, comparative advantages, natural resources, economic independence, investment, transit potential, integration.

К. Сарқытқан^{1*}, Д. Масимханұлы², Қ. Масабаев²

¹Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Казахстан, г. Алматы

²Институт востоковедения им. Р.Б.Сулейменова, Казахстан, г. Алматы

*e-mail: kaster0102@mail.ru

Геоэкономический потенциал Казахстана – основа безопасности и развития страны

В данной статье рассматривается государство и историко-географические и социально-политические процессы его возникновения, в качестве примера приводятся ранние государства, существовавшие в истории человечества. Среди факторов, способствующих укреплению политической и экономической независимости суверенного Казахстана рассматривается на основе сравнительных преимуществ страны по сравнению с другими странами в международной геоэкономической системе после перехода к рыночным отношениям. В основе сравнительного преимущества лежит географическое положение страны, природно-ресурсный потенциал, развитие экономических и политико-культурных интеграционных процессов. В частности, расположение Казахстана в центре Евразии; большие природные территории и наличие природно-ресурсного потенциала, включающего энергетические, земельные, почвенные, водные, лесные, биологические, минеральные, климатические и рекреационные ресурсы; транзитный потенциал, соединяющий Запад и восток, юг и север; наличие предприятий, заложенных во времена Советского Союза; массовая грамотность населения, наличие высококвалифицированных граждан; сформированные за годы независимости международные отношения; благоприятная инвестиционная среда и другие обстоятельства, что являются эффективными факторами в развитии экономики и играют важную роль для независимости в политике. В статье также рассматривается важность использования этих потенциалов в определении и укреплении позиций Казахстана в современной и нестабильной геополитике и геоэкономике.

Ключевые слова: государство, национальное богатство, сравнительные преимущества, природные ресурсы, экономическая независимость, инвестиции, транзитный потенциал, интеграция.

Кіріспе. Жер бетінде екі мыңға жуық халық болса, соның ішінде 200-ге жуық ұлттың ғана егеменді мемлекеті бар. Қалғандарының тарихи аумақтық тұтастығы, ұлттық шаруашылығы, тарихи дәстүрі мен салты, тілі мен жазуы толық немесе толық болмаса да бәрібір ұлттық мемлекетін құра алмай отыр. Оған әсері етуші себептер де көп. Ол өз алдына бөлек тақырып, ал біздің айтпақ ойымыз – қалыптасқан мемлекет өзінің күш-қуатын қалай қалыптастыруға, дамытуға болады немесе өзінің экономикалық-географиялық, тарихи-әлеуметтік артықшылығын қалай бағамдауға болады? – деген сұрақ төңірегінде өрбиді. Бұл әрине Қазақстан секілді тәуелсіздігін алғанына 30 жылдың жүзі енді ғана болған, аумақтық кеңістігі аса үлкен, алайда халық саны тым аз және экономикалық тұрғыда шикізатты өндіру мен байытуға негізделген, айналасында ірі мемлекеттер орналасқан тым күрделі геосаяси әрі стратегиялық орынға орналасқан мемлекет үшін аса маңызды дүние болып табылады.

Біз Қазақстанның осындай күрдегі геосаяси ортасына, оның басым тұстары мен әлсіз тұстарына баға беруден бұрын жалпы мемлекет деген қандай құрылым? Ол саяси институт ретінде қалай қалыптасты, сондай-ақ мемлекет қайткенде қуатты болады деген сұрақтар

төңірегінде сөз қозғап өтейік. Мемлекет дегеніміз – белгілі бір аумаққа құқықтық иелік етіп, сол жерде қоныстанған халықтың дамуына жан-жақты мүмкіндік беретін әрі қоғамның дамуы тұрғысынан туындайтын көптеген ортақ істерді атқаруға қажетті басқарудың жоғарғы дәрежедегі ұйымдасқан саяси жүйесі (Қазақстан ұлттық энциклопедиясы, 2004:449). Басқаша айтқанда егемендікке ие және қоғамды басқаруды арнайы механизмдер (аппараттар) арқылы жүзеге асыратын қоғамдағы саяси билікті ұйымдастырудың ерекше түрі немесе саяси жүйенің орталық институты. Оның пайда болуы адам баласының табиғи-жаратылыстық ерекшелігімен байланысты қарастыруға болады. Адамдар топтасып, қоғамдасып жасайтын тіршілік иесі болғандықтан, белгілі бір аумақта бірлесіп, селбесіп өмір сүріп келді. Нәтижесінде мемлекеттік-құқықтық қоғам құрылып адамдар мыңдаған жылдар бойы сол жүйеде жасады.

Мемлекеттің пайда болуында адамзаттың алғашқы қауымдық құрылысқа тән этникалық ортақтық формасы – тайпаның қалыптасуының маңызы зор болды. Тайпа мүшелері ру мүшелері сияқты қандас-туыстық байланыстар негізінде бірікті. Осындай ру-тайпалық демократиялық бірліктің өзін-өзі басқару жүйесінде әйелдердің орны жоғары болғаны белгілі. Алайда, қоғам-

ның әскери демократиялық құрылымға өтуіне байланысты билікке халық жиналысы, ақсақалдар кеңесі және тайпалық көсем формалары секілді басқару формалары ене бастады. Осындай дамудың нәтижеде жеке меншік, тап қалыптасты. Әсіресе, әскери демократияның ашық таптық демократияға айналуы мемлекеттік саяси құрылымның қалыптасуына басты ықпал еткен факторға айналды. Соның салдарынан аумақтағы тұрғындар аумақтық ұстаным бойынша бөлініп, қарасты билікке бағынышты бола бастады. Бұл ұзаққа созылған үдерістер біртіндеп мемлекеттерді өмірге әкелді.

Мемлекеттің пайда болуы шын мәнінде аса ұзаққа созылған қоғамдық-саяси үдеріс болып табылады. Мемлекеттердің пайда болуының уақыты мен үдерісі Жершары бетіндегі әр түрлі аймақтардың саяси-әскери, қоғамдық-экономикалық даму деңгейіне байланысты түрліше болды. Мысалы, алғашқы мемлекеттер б.д.д. IV-III ғасырларда Месопотамияға Тигр мен Еврат және Ніл өзендері саласындағы Египет және Вавилон мемлекеттері, III мыңжылдықтың орта шенінде Инд өзені аңғарында Үнді өркениеті, II мыңжылдықта – Эгей теңізі бассейнінде, Кіші Азияда – Хетт өркениеті, Алдыңғы Азияда Финикия, еурей өркениеті, Хуанхэ өзені бойында көне қытай өркениеттері пайда бола бастады. Б.д.д. I мыңжылдықта Орталық Американың территориясының үлкен бөлігінде мемлекеттер пайда бола бастады (Мырзабекова, 2017:188). Алайда, ғылыми әдебиеттерде кең ауқымдағы Орталық Азияда көшпенділер өркениеті – Ғұндар мемлекетінің тарихи қалыптасуы, адамзат өркениетінің дамуына қосқан үлесі туралы айтыла бермейді. Бұнында саяси астары да бар. Алайда, ежелгі Еуразия даласында тас, қола, темір ғасырларында скиф, сақ, ғұн, қаңлы, үйсін мемлекеттерінің болғанын, түркі қағанаттары сондай-ақ орта ғасыр мемлекеттерінің өмір сүргені белгілі (Sabden, 2021:31). Осы тұрғыдан қазақ халқының даму тарихына шыт-жаңа көз-қараспен қарайтын уақыттың келгені белгілі. Зерттеушілер Қазақтың 3000 жылдық даму тарихы бар ескі түркі жұрты екендігін айтады. Біз қазақтың 560 жылға жуық хандық тарихы барын білеміз. Қазақтардың даму тарихында қуатты мемлекет құрып, тарихта шұғылалы мәдениет жаратып, із қалтырған ірі тайпалар болған (Қазақстан ұлттық энциклопедиясы, 2003:399). Осынау көшпенділер өркениетінің өзегі саналатын қазіргі қазақ жерінде бой көтерген тәуелсіз Қазақстанның осы заманғы геосаяси жүйедегі орны мен маңызын айқындауда және мәңгілік ел

ретінде өмір сүруінде ежелгі дәуір өркениеттер тарихында көшпелі халықтардың мемлекеттік құрылымын, географиялық шегарасын және әскери, экономикалық, мәдени, тарихи ықпалын айтудың, зерттеудің маңызы айрықша.

Әдістер мен әдебиеттер. Қазақстанның аймақтағы және трансшекаралық геосаяси жүйедегі орны мен рөлін айқындауда алдымен, мемлекеттің таихи қалыптасуының алғышарттарын, геоэкономикалық әлеуетін саралау керек. Ол үшін Қазақстанның тарихи-географиялық орны, табиғат жағдайы мен табиғи ресурстық әлеуетін, экономикалық-әлеуметтік және жол-көлік мүмкіндіктерін, инвестиция тартудағы ахуалын және т.б. артықшылықтарын дәлелді талдауымыз керек. Осы мақсатта отандық және шетелдік ғалымдардың еңбектері мен Scopus базасында жарияланған мақалалар теориялық негіз етілді. Мысалы, Мырзабекова Р.С. Әлем өркениетінің тарихы: оқу құралы; Сәбден О. Ойлы кітап (Қоғамды жаңғырту ілімі); Ә.Бейсенова, А.Самақова, Экология және табиғатты тиімді пайдалану оқулығы; Қазақстан тарихы көне заманнан бүгінге дейін. Бес томдық және Ekaterina Grigorevaa 1, Liliya Garifova The economic security of the state (Elsevier); Ma Haitao, Sun Zhan The Measurement of Comprehensive Urbanization Level and Its Dynamic Factors in Five Central Asian Countries (Acta Geographica Sinica/ Scopus базасында). Бұлардан сырт әлемдік ірі электронды басылымдардан: <https://www.visualcapitalist.com>; <https://www.adb.org/countries>; <https://www.data.worldbank.org> секілді әлемдік ақпарат көздерінен және отандық статистикалық сайттардан мәліметтер алынды.

Біздің мақаламыздың зерттеу мәселесі Қазақстанның тәуелсіздігін мәңгілік етудегі экономикалық-географиялық алғы-шарттарының салыстырмалы артықшылықтарын талдап көрсету және геоэкономикалық әрі геосаяси тұрғыда бағамдау болып табылады. Осы зерттеу мәселесі бойынша алға қойған ғылыми болжауымыз – Қазақстан халықаралық экономикалық қарым-қатынастарда және дипломатиялық байланыстар мен ұлттық экономикалық саясатын жасау мен жүргізуде өзінің жан-жақтылы салыстырмалы артықшылығын біліп, бағалап, орнымен әрі тиімді пайдаланғанда бәсекелестік қуаты артып, отандық өндіріс дамып, экономикалық тәуелсіздікке жету арқылы мемлекеттің саяси қауіпсіздігінің негізін қалауға толық мүмкіндігі болады.

Ғылыми жұмысты жазу барысында мақаланың алға қойған мақсаты мен міндеттерін

ашып көрсету және түбегейлі нәтижелерге ие болу үшін зерттеуді сонау мемлекеттердің қалыптасуының алғашқы дәуірлері саналатын (б.д.д. IV-III ғасырлардағы Месопотамияға және Ніл өзендері саласындағы) Египет және Вавилон мемлекеттерінен бастадық әрі жиналған материалдарды сараптау барысында және нәтижелерді алу мен тұжырым жасау кезеңінде көптеген ғылыми зерттеу әдістерін қолдануға тура келді. Бастылары: тарихи сипаттау, баяндау, географиялық модельдеу (Географияда: сөздік, графикалық, картографиялық, математикалық, т.б. модельдеу әдістері), статистикалық және салыстыра талдау әдістері негіз етілді.

Қолданылған зерттеу әдістері негізінде тарихи әдебиеттерді сипаттау, баяндау арқылы мемлекет және оның қалыптасып-дамуының теориялық негіздеріне талдау жасадық. Статистикалық әдіс негізінде қатысты әлеуметтік-экономикалық ақпараттарды, мәліметтерді жинап, талдау алып бардық. Сол арқылы Қазақстанның мемлекет ретінде қазіргі уақыт кезеңінде экономикалық дамуының тұтас мемлекеттің саяси тұрақтылығының кепілі екендігін алынған нәтижелер мен негізгі тұжырымдарға сүйеніп айқындадық сондай-ақ еліміздің экономикалық-әлеуметтік және географиялық шарт-жағдайының Қазақстанның саяси қауіпсіздігіне толық мүмкіндік беретініне ғылыми тұрғыда қорытындыладық.

Мақаланың жазылуына теориялық негіз болған әдебиеттер бойынша қарастырап болсақ, ең әуелде мемлекеттердің әлемде пайда болуы және олардың даму кезеңдерін Р.С. Мырзабекованың “Әлем өркениетінің тарихы” атты оқу құралынан табуға болады. Оқу құралында мемлекеттердің пайда болуының уақыты мен үдерісі әлемнің әр аймағында қалыптасқан саяси-әскери, қоғамдық-экономикалық даму деңгейіне тығыз байланысты болғанын аңғаруға болады. Ер тарихи кезеңде қалыптасқан мемлекеттердің құрылымы мен аумақтық тұтастығының түрліше болып отыруы қазіргі кездегі мемлекеттердің сипаттарымен сәйкес келіп отырған. Р.С. Мырзабекованың еңбегінен мемлекеттердің пайда болуының негізгі алғышарттарын, түрлерін, даму және күйреу себептерін пайымдадық. Оразалы Сәбденнің “Ойлы кітап” немесе Қоғамды жаңғырту ілімі аталатын ХХІХ томдығында Қазақстанның 30 жылдық даму тарихындағы дамуымен қоса, проблемаларын және осы кедергі келтіруші мәселелерді қалай шешу жолдарын қарастырдық. Ә.Бейсенова, А.Самақовалардың бірлескен авторлығындағы “Эко-

логия және табиғатты тиімді пайдалану” оқулығы бойынша Қазақстанның жалпы табиғат жағдайы мен табиғи ресурстық әлеуетін сондай-ақ экономиканы дамыту барысында қалыптасып отырған экологиялық мәселелерді және оларды шешудің жолдары қарастырылған. Біз өз мақаламызға осы оқулықта айтылған Қазақстанның геэкономикалық әлеуетінің негіздерін салыстырмалы түрде пайдалануға тырыстық.

Ал Ekaterina Grigoreva, Liliya Garifova авторлығындағы “The economic security of the state: the institutional aspect Procedia Economics and Finance” атты ғылыми зерттеу мақаласы арқылы мемлекеттің тұрақты дамуы үшін саяси тәуелсіздіктің маңызды екендігін және мемлекеттің ұлттық қауіпсіздігіндегі көптеген факторлардың ішінде экономикалық қауіпсіздіктің аса маңызды екеніне теориялық негіз қаладық. Осы негіз арқылы Қазақстанның тәуелсіздікті мәңгілік етудегі ұлттық экономиканы барынша дамытудың басты қажеттілік екенін талдап көрсетуге тырыстық. Бұл әсіресе, Ресей мен Украина арасындағы соғыс жағдайына байланысты Батыс елдері мен АҚШ-тың Ресейге салған санкциялары салдарынан отандық өндірістің зардап шегіп отырған қазіргі жағдайында барынша айқындала түсіп отыр.

Мақаламыздың жазылуында тағы бір маңызды теориялық тұрғыда негіз болған әдебиеттің бірі Ma Haitao және Sun Zhan авторлығындағы “The Measurement of Comprehensive Urbanization Level and Its Dynamic Factors in Five Central Asian Countries” атты еңбегі. Scopus базасында жарық көрген бұл ғылыми мақаладан Орталық Азиядағы 5 мемлекеттің жалпы экономикалық және әлеуметтік даму жағдайы зерттелген. Соның ішінде Қазақстанның аймақ елдері ішіндегі әлеуеті баса көрсетілген. Бұл еңбек біздің мақаламызда Қазақстанның экономикалық және әлеуметтік мүмкіндігін бейнелеуде өз үлесін қосты. Мақаламыздың алға қойған мақсатына сай, қажетті отандық ғылыми басылымдар мен мемлекеттік бағдарламалардың сондай-ақ анықтамалық сөздіктер мен электронды БАҚ материалдары да пайдаланылды.

Зерттеу нәтижелері және талқылау. Қазақстанның негізін қалаушы, байырғы халық ретінде қазақтардың даму тарихына көз жіберер болсақ, әлемдік деңгейде дамыған кезеңдері де болғанын білеміз. Сонау 1000-1500 жылдықтарда жалпы шығыс халықтарының (қытайлар, түркілер, арабтар, парсылар және т.б. шығыс халықтары) ғылым, мәдениет, әдебиет,

экономика және саяси-әскери тұрғыда әлемге үстемдік еткені мәлім. Ол кезде Батыс әлемі артта қалған болатын. Алайда шығыс халықтардан келген теориялық ғылымдардың Еуропа қоғамына әсері, олардың жаппай өндіріске өтуіне мұрындық болды. Өнеркәсіптің өркендеуі Батыс елдерін әлемді шарлап, өзге елдерді отарлап, олардың байлығын тонауға бастады. Мол байлыққа ие болған әрі өнеркәсіпке дендей енген Еуропалық мемлекеттер ғылым мен техниканың жалына мықтап жабысып, төңіректің төрт бұрышын отарлауға көшті. Міне осы кезеңнен бастап дәстүрлі шаруашылық пен басқару формасындағы шығыс елдері олардың алдында дәрменсіздік танытып, отар елге айнала бастады. Алайда, уақыттың кезекті тағдырымен Шығыс елдері біртіндеп дамып келеді. Кеңес Одағы құрамында болған түркі тілдес елдер, соның ішінде Қазақстанда өзінің тәуелсіздігін алып, әлемдік қауымдастықтың бір мүшесі болып өз орнын бекемдеді.

Қазіргі әлемдік геосаяси жүйе бұрынғыдай капиталистік және социалистік жүйе болып емес, демократиялы және автократиялы болып бөлініп келе жатқан секілді. Оған 2021 жылдың қараша айында АҚШ-та онлайн форматта өткен әлемнің 100-ден астам елі қатысқан “Демократияны қолдау” саммитін мысал етуге болады. Бірақ бұл саммитке Ресей, Қытай және Орталық Азия елдері шақырылмады. Бұның өзі біраз нәрсені аңғартса керек. Өкінішке орай, Қазақстан әне сондай демократиялы емес, диктатуралы, бюрократиялық әрі әсіре империялық пиғылды елдермен көрші отыр және олар сауда, әскери, саяси, мәдени байланыстар бойынша ең басты әріптестеріміз. Деседе, біздің азаматтарымыз тәуелсіздіктен айырылып қаламыз ба деп алаңдаулы күн кешеді. Алайда бізден аумақтық ауқымдылығы, халық саны, табиғи ресурстық әлеуеті, экономикасы мен әскери қуаты әлде қайда аз және төмен Еуропадағы шағын ергежейлі елдер де ондай “алаңдаулы көңіл-күй” жоқ. Бірақ, бізде бар.

Жалпы тәуелсіздіктің бірнеше түрі болады. Олар саяси, экономикалық, мәдени және ақпараттық-идеологиялық тәуелсіздіктер. Кеңес Одағы құрамында болған Орталық Азия елдері секілді Қазақстанда саяси жақтан тәуелсіз ел болғанымен, тәуелсіздіктің өзге сипаттары бойынша әлі де толық қанды тәуелсіз ел болып қалыптаса алмай келеді. Бұл жағдай тек Қазақстан ғана емес, әлемдегі көптеген дамушы, кезінде отар болған елдердің басында бар жағдай. Алайда, саяси тәуелсіздіктің негізі

– экономикалық және мәдени-танымдық тәуелсіздікте жатыр. Себебі, экономикалық тұрғыда өзге елдерге тәуелді болған елдің саяси тәуелсіздігіне төнер қауіп көп. Экономикалық қауіпсіздік – үздіксіз өзгеріп отыратын әсер ететін күрделі әлеуметтік-экономикалық категория. Ол материалдық өндіріс ортасы, экономиканың сыртқы және ішкі қауіп-қатерлерімен байланысып жатады. Экономикалық қауіпсіздік – мемлекеттің ұлттық қауіпсіздігінің негізі болып табылады. Ал мемлекет үшін ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету ең басты міндет болып табылады (Ekaterina Grigoreva, Liliya Garifova, 2015: 273). Әсіресе, демократиялық, азаматтық қоғам орнаған елдердің емес, империялық пиғылдағы, кісілік құндылықтарды бағаламайтын елдердің ортасындағы орналасқан елдер үшін тіптен де қауіпті. Сондықтан ұлттық экономиканың дамуының маңызы ерекше. Соның маңыздыларына – Ішкі жалпы өнім, ұлттық байлық, жан басына шаққандағы табыс және т.б. көрсеткіштер жатады. Біз соның ішінде көп айтыла бермейтін ұлттық байлық туралы айтуды жөн санап отырмыз. Ұлттық байлық дегеніміз елдің қуаты мен әлеуетін сипаттайтын аса маңызды көрсеткіш. Ол - мемлекеттің даму тарихында қорланған адамның материалдық және рухани еңбек нәтижесі мен мемлекеттің жалпы табиғи ресурстық әлеуеті. Оның құрамына: азаматтардың біліктілігі, ғылым мен техникалық жетістігі, ноу-хау, мәдени құндылықтар, өткеннің тәжірибесі және т.б. құндылықтар қамтылады.

Ұлттық байлық саналатын қоғамның өндірістік әрекеті негізінде, тарихи жинақтаған материалдық және бейматериалдық рухани құндылықтар дүниежүзіндегі мемлекеттерде түрліше деңгейде жинақталған. “*Үлкен меншік болған жерде үлкен теңсіздік болады*”-деп Адам Смит айтқандай, әлемдік байлықтың басым бөлегін шеңгелдеп отырған елдер бар. Елдердің байлығы түптеп келгенде жеке адамдардың байлығынан құралады. Олардың өтеуге тиісті кез-келген міндеттемелерін алып тастағаннан кейінгі мүлік, ақша қаражаттары, меншік капиталы және іскерлік мүдделер сияқты активтері мемлекеттің ұлттық байлығын құрайтын басты факторлар. Екінші сөзбен айтқанда, капиталистік елдердегі аз санды адамдардың қолындағы байлық сол елдің ұлттық байлығын құрап отырған негізгі капитал деп айтуға болады. Байлар көп болса, мемлекеттің ұлттық байлығы да еселене түседі деген осы. Сондықтан да дамыған елдерде экономикамен бірге, мәдениеттің де, спорт-

тың да, шығармашылықтың да дамитыны содан. Экономикасы артта қалған елде барлық саланың тұралап тұратыны да осыдан. Төмендегі

1-кестеден әлем байлығын қолына шоғырландырған 10 елдің қазіргі және болашақтағы жағдайы қарастырылған (www.visualcapitalist.com).

1-кесте. Әлемдік байлықты ұстап отырған 10 елдің бүгінгі мен болашағы

Дәреже	Ел	Байлық (2018)	Байлық (2028F)	Шамамен. Өсу
№1	АҚШ	60,7 трлн	72,8 трлн	20%
№2	Қытай	23,6 трлн	51,8 трлн	120%
№3	Жапония	19,1 трлн	24,9 трлн	30%
№4	Үндістан	8,1 трлн	22,8 трлн	180%
№5	Австралия	6,0 трлн	10,8 трлн	80%
№ 6	Ұлы Британия Біріккен Корольдігі	9,1 трлн	10,0 трлн	10%
№ 7	Германия	8,8 трлн	9,7 трлн	10%
№ 8	Канада	6,0 трлн	7,8 трлн	30%
№ 9	Франция	5,9 трлн	6,4 трлн	10%
№10	Италия	3,8 трлн	4,2 трлн	10%

Мемлекеттердің байлығының көптеген негіздері болады. Соның ішінде бастылары: Жер және табиғи ресурстық әлеует; Өндірістік-техникалық даму деңгейі; Адами капиталы. Осы үш фактордың негізінде капиталдардың жиынтық дамуы Жалпы Ішкі Өнімді (ЖІӨ) белгілейді. Ал ЖІӨ – мемлекеттердің ұлттық байлығының қалыптасып, дамуының мүмкіндігі мен қазіргі деңгейін айқындайтын маңызды экономикалық көрсеткіш. Жоғарыда көрсетілген 10 елдің арасында Қазақстан жоқ. Осы аталмыш елдердің ішінде көпшілік мемлекеттерге қарағанда еліміздің табиғи-ресурстық әлеуеті жоғары. Алайда, ұзақ уақыт отарлық езгіде болған халқымыздың ұлттық экономикасы кенжелеп дамыды, әрі өндірістік-техникалық қуаты да Кеңестер Одағы деңгейінде қалды. Ал адами капитал әлеуеті соңғы жылдары ғана қолға алынып отыр. Сондықтан Қазақстанның егемендіктің 30 жылғы тарихында шикізат байытушы елден шыға алмай отыруы мемлекеттің экономикалық тәуелсіздігіне қауіп әкелетін құбылыс. Сол үшін мемлекет экономикасын әртараптандыру бұдан кейінгі дамудың басты бағыты болуы тиіс.

Қазақстан экономикасы егемендік алғалы үздіксіз өсіп келеді. Мысалы, «Әлемдік экономика және саясат институтының» сарапшысы Жұмабек Сарабектің 16 қаңтар 2022 жылғы Қазақстан телеарнасының «Апта» сараптамалық бағдарламасының тілшісіне берген сұқбатындағы

мәліметке сүйенсек, Қазақстанның 1993 жылғы ЖІӨ 12 млрд АҚШ долл. құраса, 2020 жылдың қорытындысында ЖІӨ 190 млрд АҚШ долларын құраған. Алайда ол өсім шаруашылықтың барлық саласында емес, шикізат өндірісі, әсіресе мұнай саласында өндірістің өркендеуіне байланысты болып отыр.

Соңғы жылдағы пандемиялық жағдайға байланысты ел экономикасы өзге де елдер секілді салыстырмалы түрде қиын жағдайларды өткеріп отыр. Мысалы, Азия даму банкінің есебінше Қазақстандағы кедейшілік көрсеткіші 2019 жылы 4,3 пайыз болса, 2020 жылы бұл көрсеткіш 6,1 артқан (www.adb.org). Ал Дүниежүзілік банктің мәліметі бойынша Қазақстанда соңғы 5 жыл көлемінде жұмыссыздық 5 пайыз шамасын сақтап келген. Мысалы 2020 жылғы жұмыссыздық көрсеткіші 4,89 пайыз болған (data.worldbank.org). «Дүниежүзі банкінің» мәліметінше Қазақстанда 2020 жылдың екінші жартысында экономика қалпына келе бастаған, дегенмен нақты ЖІӨ жұқпалы індетке дейінгі көрсеткіштен әлі де төмен. 2020 жылдың үшінші тоқсанында қайта көтеріліп, өсім 2021 жылдың бірінші тоқсанына дейін созылған. 2021 жылдың 1 тоқсанында нақты ЖІӨ 1,9 пайызға өскен. 2021 жылы шамамен 3,2 пайызға өсіп, 2017–19 жылдардағы қарқынынан төмен деңгейде болады деп күтілуде (documents.worldbank.org). Алайда 2020 жылғы жағдайдың 2021 жылғы өсімге қарағанда төмен

болуы да мүмкін. Себебі, аурудың қозуы және онымен байланысты шектеулердің енгізілуі, инфляцияның жоғарылауы және жыл басында орын алған «қаңтар қасіретінен» кейін саяси және экономикалық-әлеуметтік мәселелердің ушығуы, орасан зор шығындарды толтыру инфляцияны еңсеруге толық ырық бермеуі де мүмкін. Ондай жағдайды жыл соңындағы өсім қорытындысы 2021 жылдағыдан төмен болуы мүмкін.

Міне осындай жағдайларды көзге ұстай отырып, қазіргі және келешектегі экономикалық-әлеуметтік мәселелерді шешу үшін, елде саяси тұрақтылықты орнату мақсатында Қазақстанның геосаяси, геоэкономикалық әлеуетін жан-жақты бағалап, жалпы экономикалық-географиялық тұрғыда баға беру қажет. Тарихи-географиялық орналасуы бойынша қарасыратын болсақ: Қазақстан Еуразияның орталығында географиялық тұрғыда маңызды стратегиялық орында орынласқан ел. Ол Азия мен Еуропаны, Тынық мұхиты мен Атлант мұхитын жалғайтын маңызды көлік инфрақұрылымы аймағы сондай-ақ «Жібек жолы экономикалық белдеуінің» торабы. Қазақстан Орталық Азия елдері ішінде аумағы жағынан ең ірі ел болып, жалпы аймақ территориясының 68,09 % құрайды әрі жан басына шаққандағы табысы ең жоғары ел саналады. Қазақстанның жан басына шаққандағы ЖІӨ мөлшері Тәжікстанның 12 есесіне тең (Ma Haitao, 2021:367)

Ал табиғат жағдайы мен табиғи ресурстық алғы-шарттары бойынша саралайтын болсақ: Бұл көрсеткіштер мемлекеттің өндірістің орналасуы мен халықаралық еңбек бөлінісінде және қоғамдық өмірді дамытуда маңызы зор. Осы тұрғыдан қарағанымызда, Қазақстан аумағының көпшілік бөлігі жазық болғандықтан, егін шаруашылығын, өнеркәсіп орындарын, жол құрылыстарын салуға қолайлы. Оған жеткілікті ресурстық әлеуетімізде бар. Мәселен, Республикамыздағы минералды ресурстар да жер бетіне және бір-біріне жақын орналасқандықтан, игеру қиынға түспейді. Сондай-ақ аса маңызды минералдық шикізат түрлерінің бәрі дерлік елімізде кездеседі. Әлемдегі ең сапалы хромит, ТМД бойынша осындай сападағы фосфорит, ең арзан мыс пен темір рудалары және ең арзан көмір өндіріледі. Қорғасын, мырыш, мыс, күміс, вольфрам, хромит рудасы, висмут, ванадий, бариттің қоры бойынша ТМД республикалары бойынша бірінші орынды алады. Ал мұнай, молибден, кадмий, боксит, фосфорит, асбест қорынан екінші орында. Көмір, темір

рудасы қорынан, минералдық құрылыс материалдарының көптеген түрлерінен үшінші орынды алады. Отанымыз “қара алтын” – деп асыра бағаланатын, мұнай қоры бойынша әлемдегі жетекші ондыққа кіреді және күміс өндіру көлемі бойынша Азияда бірінші орын алады. Мұнай және газ кендерінің 200-ден астам анықталған орындары бар. Аса бағалы уран кенінің де 100-ден астам барланған орындары бар (Бердығұлова, Ахметов, 2011:95).

Минералды және отындық байлықтардан тыс, елімізде жер ресурсыда орасан зор, оның жалпы көлемі 270,1 млн га-ды құрайды. Жер көлемінің 82 пайызы ауыл шаруашылығына жарамды жер. Республиканың әрбір тұрғынына 15 га ауыл шаруашылығы жерінен тура келеді. Бұл көрсеткіш әлемнің көптеген елдерінен әлдеқайда жоғары. Мысалы, бұл көрсеткіш Ресейде 0,87-га, Канадада 1,7-га, АҚШ-та 0,54-га, Жапонияда 0,03 га-ға тең. Республиканың 30 млн га жерлерін өнеркәсіп, көлік, байланыс, елді-мекендер алып жатыр. (Бейсенова, Самақова, 2004:328). Алайда, көрсеткіштің жоғары болуымен, отандық ауыл шаруашылығы дамып отырған жоқ. Осы аталған елдердің қай-қайсысы да ауыл шаруашылығы саласы бойынша бізден алда тұрады. Бұл жердің кең-байтақ болуымен мәселенің шешілмейтіндігін, керісінше аз жер болса да, ғылым мен техниканың өркендету арқылы мол өнім алуға болатынын түсіндіреді. Деседе, жер ресурстарының мол болуы – ырықсыз фактор емес, ырықты, қолайлы фактор. Мәселе – соны оңтайлы әрі сапалы пайдалануда тұр.

Елімізде ауылшаруашылық саласының басты мәселесінің бірі – су тапшылығы және су ресурсының біркелкі таралмауы. Республикамызда судың 80 пайызы егістік суаруға, өндірістік және коммуналдық қажеттіліктерге пайдаланылады. Елімізде ішкі су ресурсы 115,3 млрд текше метр болса, оның 60,4 млрд текше метр су қоры республика аумағында, ал 54,9 млрд текше метр су қоры көршілес аумақтардан келеді (www.Qazsu.kz). Ішкі су қорының ел ішіндегі орналасуы да түрліше. Мысалы, су ресурсының 62 пайызы Оңтүстік Қазақстан экономикалық ауданы аумағында, 30 пайызы Солтүстік Қазақстан экономикалық ауданына тиесілі. Ал қалған 10 пайыз су қоры басқа аудандар еншісінде. Бұның өзі де аграрлы саланың аймақтар бойынша біркелкі таралуы мен дамуына кері әсер етіп отыр. Алайда, әлемде еліміздің құрғақ және жартылай шөлейтті аймақтарынан да бетер шөлдескен елді-мекендерде агро саланы дамытып және ауыл шаруашылықтың дайын өнімдерін шетел-

дерге экспорттап отырған елдер де бар. Бұның бәрі де қажеттілік пен ғылым-техникаға байланысты. Еліміз үшін айтқанда жер ресурсына деген аса қатты қажеттілік болмай отыр. Оған еліміз халқының аздығы мен территориясының кеңдігі себеп. Егер сол дамыған елдердегідей халық саны көп, жер тапшы болса, онда тиімді және сапалы игерудің жолын табар едік.

Жоғары да қарастырылған аса мол табиғи әрі ресурстық мүмкіндіктер біз секілді жас мемлекет үшін шетелдік инвестицияның көмегінің игілікке айналуы мүмкін болмайды. Әлемдегі барлық дамушы елдер инвестиция тартуда өзара бәсекелес жағдайда болады. Экономикасына шетелдік инвестицияларды тартуға қолайлы себептер қарастырылған. Олар:

- *Табиғи ресурстарға бай болуы;*
- *Қолайлы географиялық орналасуы;*
- *Саяси тұрақтылығы;*
- *Қолайлы бизнес-климаты;*
- *Инвесторлар құқығының қорғалуы;*
- *Трансұлттық компаниялардың болуы.*

Міне осы көрсетілген талаптар елімізде толықтай бар. Сондықтан елімізге тартылған шетелдік инвестициялардың мөлшері мол. Сөзіміз дәлелді болуы үшін тәуелсіздік алғаннан 2017 жылдар арасындағы тартылған инвестицияларды қарастырып көрейік. Тартылған жалпы инвестиция 250 млрд АҚШ доллары. Оның 42 миллиарды соңғы екі жыл ішінде тартылған. Оның 40 пайызы мұнай өндіру және шикізат өндіру, тау-кен салаларына тартылды (Абибулла, baq.kz 28.09.2018). Америка Құрама Штаттары үкіметтерінің ресми сайтының жазуынша Қазақстан егемендік алған 1991 жыылдан 2020 жылға дейін жалпы 161,2 млрд АҚШ долл шетел инвестициясын тартқан. Оның ішінде Құрама Штаттардан 36,5 млрд АҚШ долл инвестиция тартылған. Оның үстіне Қазақстанның бюрократиялық кедергілерді жою жөніндегі талпыныстары біршама сәтті болып, 2020 жылы Дүниежүзілік банктің «Бизнесі жүргізу» жыл сайынғы есебінде Қазақстан 190 елдің ішінде 25-ші орынды иелеген (state.gov/reports/2020). Бұдан сырт, Қазақстан Дүниежүзілік сауда ұйымына (ДСҰ) 2015 жылы мүше болды. Ал 2017 жылдың маусым айында Қазақстан Экономикалық ынтымақтастық және даму ұйымының (ЭЫДҰ) халықаралық инвестициялар және көпұлтты кәсіпорындар туралы декларациясына қосылып ұйымның Инвестициялар жөніндегі комитетінің ассоциацияланған мүшесі болды. Бұның бәрі де Қазақстанның тәуелсіздік жылдары жеткен нәтижелері (www2.deloitte.com).

Қазақстанға ең көп инвестиция салған елдердің алдыңғы легін Нидерланд (7,4 млрд АҚШ долл./30 пайыз), АҚШ (5,3 млрд АҚШ долл./22 пайыз), Швейцария (2,5 млрд АҚШ долл./10 пайыз), Ресей, Қытай, Франция, Бельгия қатарлы елдер құрап отыр. Бұлар жалпы инвестицияның 82 пайызын иелейді. Ал құрылымына келер болсақ: тау-кен саласына 56 пайызы (оның ішінде 50 пайызы мұнай мен газ саласына), өндіріске 14 пайызы, сауда саласына 13 пайыз, қаржы саласына 5 пайыз салынған. Қалған 12 пайыз басқа салаларға бағытталған. Бұл бір жылғы мәлімет болғанымен, жалпы Қазақстанға салынған инвестиция туралы ақпарат бере алады. Инвестиция салатын елдер мен салаларда үлкен өзгеріс болмайды. Бірақ, тау-кен саласы емес, өзге өңдеуші салаға инвестиция салу жағын көптеп қарастыруымыз керек. Сонда ғана мемлекеттің орта-шағын және ірі өндіріс орындары бәсекеге қабілетті болып, шынайы дамудың жолына түсуге болады.

Жоғарыда атап өткеніміздей еліміздің түрлі шаруашылық саласына тартылған аса мол инвестицияны игеру, алдымен отанымыздың жол-көлік және инфрақұрылым саласының дамуына тікелей қатысты. Сондықтан аталмыш саланы өркендету – жалпы еліміздің дамуының басты кепілі болмақ. Оның үстіне мақаламызда еліміз аумағының негізінен жазық әрі жатаған екендігін айттық. Оның егістік үшін тиімді болумен бірге, инфрақұрылымды, жол-көлік индустриясын дамытуда да маңызы үлкен. Қайсы дамыған елді алып қарасақ та, алдымен жол-көлік инфрақұрылымын – индустриялық экономика мен қоғамдық салалардың тамырына қан жүгіртетін жүйе ретінде бағалап, барынша көңіл бөледі. Біздің елде осы бағытқа мән беріп, «Астана – Қарағанды – Алматы», «Астана – Павлодар – Өскемен», «Алматы – Қапшағай – Өскемен» автожолдарын салды. Осы арқылы еліміздің транзиттік мүмкіндігін арттырды. Себебі, еліміздің қатынас жолдары оның Еуропа мен Азия, Солтүстік пен Оңтүстік арасын жалғастыру тұрғысынан маңызды болып отыр (Н.Ә. Назарбаев, <http://www.akorda.kz/2016>). Жалпы «Транзиттік жол» Қазақстан Республикасы үшін ерекше орын алатын көліктік-коммуникациялық өтеулерді экспорттау формасы. Оның тарихи дамуы ерте кезден басталған. Байырғы жібек жолы адамзат тарихында тек тауар тасымалдап қана қойған жоқ, ол – Тынық Мұқитымен Орталық Азияны, Үндістан мен Парсы шығанағын және Жерорта теңізі арқылы Еуропағаны жалғастырды (Питер Франкопан, 2018: 45)

Соңғы жылдары еліміз аумағынан өтетін транзиттік тасымалдың көлемі 40 пайызға өсті, соған сай, кіретін табыс та осынша пайызға артты. Аталмыш жобаның жүзеге асуы Суэц каналы арқылы жүк тасымалдаумен салыстырғанда, жол уақытын 40 күннен 10 күнге дейін және жолдың қашықтығын 8-15 мың шақырымға қысқартады. Географиялық жағынан алғанда Қазақстанның территориясы тиімді транспорт кеңістігінде орналасқан. Бір жағынан Қазақстан, Азия-Тынық мұхиты аймағын Еуропамен, Ресейді Орталық Азия елдерімен, Таяу Шығыс және Парсы шығанағы, Үнді мұхиты елдерімен байланыстыратын торапты алып отыр. Қазақстан үшін аталған секторды дамыту барысында, бір қиындық бұл – еліміздің континенталдық жағынан алғанда ішкері, ашық теңізден алыс орналасуы. Алайда, Қазақстан Қытайдың Лиян Юнгань портынан айлақ алып пайдалануы бұл қиындықты шешуге тырысып отыр. ТМД елдерін бір-бірімен байланыстыратын бірден-бір үлкен территориялы мемлекет. Алдағы уақытта ТМД аумағында, оның ішінде ТМД-ның Еуропаға жақын орналасқан елдерімен Орталық Азияны, ТМД-мен Оңтүстік Шығыс Азия елдері, Қытаймен арадағы тауар тасымалы, Ресеймен Оңтүстік Азия елдері, Пәкістан, Иран, Үндістан елдері арасындағы, жалпы Еуропа мен Азия арасындағы сауда-саттықтың, тауар айналымының, тауар тасымалының артуына байланысты Қазақстанның транзиттік жүк тасымалы мүмкіндігі мен ролі тек арта бермек.

Еліміздің жол-көлік индустриясының қазіргі кездегі ең басты бағыты – Батыс Еуропа -Батыс Қытай автодәлізі болып табылады. Жалпы ұзындығы 8445 шақырым. Оның ішінде 2 мың шақырымынан астамы Ресейдің, 3425 шақырым Қытайдың еншісінде. Ал қалған бөлігі елімізге тиесілі. Аталмыш жобаның жалпы құны 825 миллиард теңге. Жолға кететін уақыт екі жеті шамасы. Жоба негізгі үш бағыт арқылы, Қытай-Қазақстан; Қытай-Орталық Азия; Қытай-Қазақстан-Ресей-Батыс Еуропа бағыттары арқылы жүк тасымалдауды қамтамасыз етеді.

Қазір Еуропа мен Қытай арасындағы тауар айналымы шамамен 800 миллиард долларды құрайды. Сондықтан жобаның еліміз экономикасын дамытудағы маңызы зор. Есептеулерге негізделгенде жоба толықтай іске асқанда елімізге жыл сайын 33,9 млрд теңге кіріс түседі екен. Оның үстіне жол сапасының жақсаруына байланысты, жол-көлік шырғаландары азайып, одан үнемделетін қаржы 49,9 млн теңге, ал ішкі өнімдердің өсуіне байланысты түсетін табыс

82,9 млрд теңге болатыны айтылуда (Н.Назарбаев, <http://www.akorda.kz/2017>). Бұл айтулы жобамен бірге өңірлік сипат алатын жобаларда бар. Мәселен, 2015 жылғы тамыз айының басында Баку қаласында халықаралық «Nomadexpress» контейнерлік пойызының ашылу салтанаты болды. «Nomadexpress» контейнерлік поезді Қытайдың Шы Хызы қаласынан – Достық кеденіне, одан Қазақстанның Ақтау портыны одан ары Әзербайжан Алят порты арқылы Кишлы қаласына бағытындағы қатынасты жүзеге асырды. Бұл жүрдек жүк пойызы Қазақстанның құрлық және Каспий теңізі арқылы 3,5 мың шақырымды 5 тәулікте еңсерген.

Көліктік қатынастың дамуы мемлекеттің экономикалық дамуына серпін береді. Халықаралық валюта қорының мәліметі бойынша, Азия мен Еуропа арасындағы тауар айналымы жылына 600 млрд АҚШ долларын құрайды. Оның ішінде Қытай мен ЕО арасындағы саудасаттық көлемі 2013 жылы 500 миллиард АҚШ доллары болса, 2020 жылы оның көлемі 800 миллиард АҚШ долларына жеткен. Бұл жүк тасымалының артуымен байланысты. Себебі, Қытай мен Еуропа арасындағы жүк тасымалы 2020 жылы 170 миллион тоннаға жетіп отыр. Батыс пен Шығыс арасындағы экономикалық қарым-қатынастың дамуына Қытайдың “Бір белдеу, бір жол” жобасының әсері мол. Бұл стратегиялық жобаға әлемнің 60-тан асқан елін қамтылып отыр (Цин Юцай, 2018:253)

Соңғы бірнеше жыл көлемінде пандемияға байланысты әлемдік экономика жалпы беттік дағдарысты күйде болды. Оның басты бір салдары мемлекеттерге тартылатын тікелей инвестициялардың көлемінің қысқаруы. Мәселен, 2020 жылы бұл көрсеткіш 42 пайызға қысқарған. Бұл жағдай әсіресе, дамушы елдер экономикасына үлкен залал тигізді. Нәтижесінде шетелдік инвестициялар бұл елдерде 77 пайызға төмендеді. Инвестицияның азаюы бүкіл әлем бойынша жаңа жобалардың санының екі есе азаюына себеп болды. Алайда, Қазақстан шетелдік инвестиция тартуда әлі де өзіндік орнын сақтап отыр. Мысалы, 2020 жылы 17,1 миллиард АҚШ долл. тікелей шетелдік инвестиция тартты. Бұл дағдарысты уақыт үшін жақсы көрсеткіш болып табылады. Біздің ел 2015 және 2020 жылдарындағы дағдарыстарды айтпағанда, соңғы он жыл ішінде жыл сайын орта есеппен 2,24 миллиардқа жуық тікелей шетелдік инвестициялар тартты. Шетелдік инвестицияларды табысты тартудың арқасында 2020 жылы Қазақстанда көптеген маңызды жобалар іске

асырылды (2-кестеге қараңыз). Алайда, биыл (2022 жыл) үшін жалпы әлемдік және аймақтық сондай-ақ отандық экономика дағдарысты күйге түсіп отыр. Оның басты себебі, Ресейдің Украинаға әскери басқыншылық соғыс қимылдарын жүргізуі. Оның салдарынан әлемдік бидай өндірісінің 12 және жүгері өндірісінің 16 пайызын беретін аграрлы ел Украина биыл ондай көлемде астық бере алмасы анық. Ал АҚШ

пен Батыс елдерінің түрлі санкцияларына тап болған Ресейде де жағдай өте нашар. Бұл шиленісті жағдай Қазақстанға да қатты әсер етуде. Әсіресе, зат бағасының қымбаттауы және жетіспеуі анық көрініп отыр. Үйткені, біздің импортымыздың 40 пайызы Ресейге тәуелді болып тұр. Мұндай жағдайдан шығудың басты жолы – отандық шаруашылықты дамыту. Өндірісті ұлғайту.

2-кесте. 2020 жылы Қазақстанға шетелдік инвестицияларды тарту нәтижесінде іске асырылған негізгі жобалар (Назәрке Сүйіндік <https://strategy2050.kz>)

№	Инвестиция тартылған өңір	Инвестиция нысаны	Инвестиция салған ел мен компаниясы	Инвестиция мөлшері (млн. АҚШ долл.)
1	Түркістан облысы	Жаңа әуежай құрылысы	YDA Holding, Түркия	206
2	Маңғыстау облысы	Туристік қонақ-үй кешені	Sembol Construction and Engineering, Түркия	173
3	Жамбыл облысы	Күн электр станциясы құрылысы	Total Eren, Франция	130
4	Қарағанды облысы	Техникалық газ өндіретін өнеркәсіп	Linde Group, Германия	83
5	Алматы	Hyundai автокөліктерін шығаратын кәсіпорын	Hyundai Trans Kazakhstan, Оңтүстік Корея	58.5
6	Ақтөбе облысы	Соңғы буын жылыжай құрылысы	FoodVentures, Нидерланды	22.3

Жоғарыдағы кестеден көріп отырғанымыздай дағдарысты кезеңде елімізге тартылған инвестициялар бар және солардың көмегімен жасалып жатқан жобалардың ауқымды екенін көруге болады. Деседе, Қазақстанда 30 жылдық даму тарихында көптеген жобалар атқарылды. Қағаз жүзінде қалып қойғандарда көп. Мақсатына жетпей орта жолда жұмысын тоқтатып, мемлекетке мол экономикалық залал әкелген жобалар да болды. Сондықтан алдағы уақытта нақты істелген, мақсатына жеткен жобаларды бағалау керек.

Қорытынды. Мақаладағы зерттеу нәтижелері мен тұжырымдары негізінде еліміздің әлемдік және аймақтық тұрғыдағы нарықтық экономикалық қатынастарды барынша нығайтудың алғы шарттары мен артықшылықтарының мол екендігін көреміз. Біз еліміздің осындай әлеуетін өзге елдермен салыстыра отырып бағалай аламыз.

Қазақстанның геоэкономикалық жүйедегі аймақтық елдермен салыстырғандағы салыстырмалы артықшылықтарын ғылыми тұрғыда жүйелейтін болсақ ең алдымен мемлекеттің

орналасуының географиялық орнының тиімділігінен бастауымыз керек. Біздің елдің Еуразиялық кеңістіктің жүрегінде орналасуы Батыс пен Шығыстың, Оңтүстік пен Солтүстіктің арасындағы «алтын көпірлік» рөлін орындауына мүмкіндік беріп отыр. Ендігі мәселе осы артықшылықтарды ұтымды пайдаланып, ел игілігіне жарату болып табылады. Біз ұзақ уақыт «теңізге шығар жолы жоқ» ең үлкен ішкі құрлықтық мемлекет атанып келдік. Бұл географиялық ерекшелікті өзіміздің экономикамызды дамытудағы бір кедергі ретінде бағаладық. Алайда, Еуразияның кіндігіне орналасқан еліміздің географиялық орнын континент бойынша тиімді географиялық орта ретінде қарастыруымыз қажет. Өйткені, мемлекетті көшіріп әкетуге келмейді, сол үшін оның әлсіз тұсынан пайдалы жағын жасап алуымыз заман талабы.

Еліміздің салыстырмалы артықшылығының келесі тұсы – табиғи географиялық шарт-жағдай мен табиғи ресурстық әлеуеттің маңыздылығы. Бұл тұрғыда еліміз әлемнің көптеген елінен

артықшылыққа ие. Біздің жеріміздің сан түрлі климаттық зоналар мен жер бедері типтеріне ие болуы фаунасы мен флорасын түрлендіріп, сан алуан шаруашылықты шалқытуға мүмкіндік беріп отыр. Ал табиғи ресурстық әлеуеті әлем елдерінің алдыңғы қатарында. Қазақстанның жер асты байлығы орасан мол. Энергетикалық ресурстарын қоспағанда, металл және бейметалл кен байлықтары бойынша әлемнің алдыңғы қатарына тұрады. Мысалы: вольфрам бойынша бірінші, хром мен марганец бойынша екінші, бор бойынша үшінші, молибден мен фосфат бойынша төртінші, мыс қоры бойынша 7-ші орында. Уран өндіру жөнінен бірінші орында. Жылына 30 тоннаға жуық алтын өндіре алатын алтын қоры бар әлемдегі санаулы елдердің бірі. Сонымен қатар, көмір, темір кен орындарының байлығы да аса мол. Бір ғана агроөнеркәсіп кешенін дамыту еліміздің аймақтағы басымдылығын арттыратынына дау жоқ.

Қазақстанның геоэкономикалық тұрғыдағы басқада артықшылықтарын қарастырсақ:

- халықтың жаппай сауаттылығы;
- инфрақұрылымның дамуы;
- әуелгі өндірістік орындардың болуы;
- саяси тұрақтылығы;

– шетелдік инвестицияны тартудағы инвестициялық климаттың қолайлылығы. және т.б. тиімділіктер мен мүмкіндіктерді жатқызуға болады.

Алайда, Қазақстанның мол экономикалық-географиялық мүмкіндіктері мен аймақтағы, тіпті әлемдегі салыстырмалы артықшылықтарының болуына қарамастан, еліміз халқының әл-ауқаты төмен, өндірістік әлеуеті, кәсіп-

орындардың бәсекеге қабілеттілігі төмен деңгейде қалып отыр. Егемендіктің 30 жылдық тарихында жеткен жетістіктер де бар, бірақ, көптеген даму мүмкіндіктерінен де айырылып қалдық. Бастысы, Кеңес Одағы тұсында қалыптасқан табиғи шикізатқа тәуелділіктен әлі күнге арыла алмай келеміз. Экономиканың сансалалы дамуына ие болмағандықтан көптеген жақтарда шетелдік импортқа тәуелді болып отырмыз. Соның салдарынан ұлттық валютамыз жыл өткен сайын құнсызданып, инфляция асқынып барады. Оның нақты көрінісі 2022 жылдың 24 ақпан күнінде Ресейдің Украинаға әскери операция бастауы бірден теңгенің құнсыздануына алып келді. Себебі, біз экономикалық жақтан Ресейге тәуелділігіміз басым.

Еліміздің экономикалық-географиялық басым бағыттарының өз деңгейінде әлеуетін көрсете алмай келе жатуында, ұзақ жылдарға жалғасқан биліктегі жемқорлық, өз ісіне болған жауапкерсіздік, экономиканы басқарудағы сауатсыздық секілді көптеген ішкі факторлар мен бірге, айналамыздағы елдердің геосаяси ықпалы да өзінің әсерін тигізіп келді. Алдағы уақытта елімізде біртіндеп саяси және экономикалық реформалар жүргізілуде және күтілуде. Жаңа Қазақстанды қалыптастырудың зор мүмкіндігі бар. Тек, қолда барды дұрыс, тиімді пайдалану арқылы экономикалық тәуелсіздікке жетуіміз керек. Ал оның басты ұстанымы – отандық шаруашылықты дамыту, экспортты арттырып, импортты азайту. Экономикалық тәуелсіздікке жету арқылы еліміздің саяси тәуелсіздікті нығайтуға және мемлекетімізді қауіпсіздігіне толық негіз қалауға болады.

Әдебиеттер

2020 Investment Climate Statements: Kazakhstan <https://www.state.gov/reports/2020-investment-climate-statements/kazakhstan/>.

Ekaterina Grigoreva¹, Liliya Garifova The economic security of the state: the institutional aspect *Procedia Economics and Finance* 24 (2015) 266 – 273. ELSEVIER

<https://data.worldbank.org>

<https://documents.worldbank.org/en/publication/documents>

<https://www.adb.org/countries/kazakhstan/poverty>

<https://www.visualcapitalist.com/map-wealth-of-nations/>

https://www2.deloitte.com/content/dam/Deloitte/ru/Documents/research-center/Business_Outlook_Kazakhstan_2019_en.pdf

Ma Haitao, Sun Zhan The Measurement of Comprehensive Urbanization Level and Its Dynamic Factors in Five Central Asian Countries 367-382 pp.

www.Qazsu.kz

Ә.Бейсенова, А.Самақова, Экология және табиғатты тиімді пайдалану. Оқулық. – Алматы: “Ғылым”, 2004. – 328 б.

Г.Бердығұлова, Е.Ахметов. Қазақстан экономикасының қазіргі даму жағдайы. Іле педагогикалық университеті “Ғылыми журналы”, ҚХР, Құлжа қаласы -2011 жыл. №1 саны, 95 б.

Қазақстан ұлттық энциклопедиясы, 5-том, Жалпы редакциясын басқарған т.ғ.д., профессор Б. Аяған – Алматы, «Атамұра». 2003. – 399 б.

Қазақстан ұлттық энциклопедиясы, 6-том. Жалпы редакциясын басқарған т.ғ.д., профессор Б. Аяған – Алматы, «Атамұра». 2004. – 449 б.

Мырзабекова Р.С. Әлем өркениетінің тарихы: оқу құралы- Алматы: Қазақ университеті, 2017. - 188 б.

Н. Абибулла, Тәуелсіздік жылдары шетелден 250 млрд доллар көлемінде инвестиция тартылды BAQ.kz 28.09.2018

Н.Ә. Назарбаев «Ұлт жоспары – қазақстандық арманға бастайтын жол» атты мақаласы // <http://www.akorda.kz/2016>

Н. Назарбаев. «Қазақстанның үшінші жаңғыруы: жаһандық бәсекеге қабілеттілік» 2017 жылғы 31 қаңтар

Назерке Сүйіндік. Шетелден инвестиция тарту: 2020 жылғы жобалар, жаңа алгоритм және проблемалары. [https://strategy2050.kz/news-2021 жылдың 30 мамыры](https://strategy2050.kz/news-2021-jылдың-30-мамыры).

Питер Франкопан, Шелковый Путь, Москва, изд. “Э”, 2018. - 688 с.

Сәбден О. Ойлы кітап (Қоғамды жаңғырту ілімі) XXIX том. Алматы: «Service Press», 2021

Цин Юцай, Бір белдеу, бір жол. Алматы: “Шығыс әдебиеті және өнері” баспасы. 2018. - 328 б.

References

Qazaqstan ulttyq ensiklopediasy, 6-tom. Jalpy redaksiyasyn basqarǵan t.ǵ.d., profesor B. Aiaǵan – Almaty, «Atamura» . 2004. – 449 b.

Myrzabekova R.S. Alem orkenietyning tarihy: Okukuraly- Almaty: Qazaq universitety, 2017. - 188 b.

Sabden O. Oily kitap (Kogamdy janggyrtu ilimi) XXIX tom. Almaty: “Service Press”, 2021j.

Qazaqstan ulttyq ensiklopediasy, 5-tom. Jalpy redaksiyasyn basqarǵan t.ǵ.d., profesor B. Aiaǵan – Almaty, “Atamura” . 2003. – 399 b.

Ekaterina Grigorevaa1, Liliya Garifova The economic security of the state: the institutional aspect Procedia Economics and Finance 24 (2015) 266 – 273. ELSEVIER

<https://www.visualcapitalist.com/map-wealth-of-nations/>

<https://www.adb.org/countries/kazakhstan/poverty>

<https://data.worldbank.org>

<https://documents.worldbank.org/en/publication/documents>

Ma Haitao, Sun Zhan The Measurement of Comprehensive Urbanization Level and Its Dynamic Factors in Five Central Asian Countries 367-382 pp.

G.Berdygulova, E.Ahmetov. Qazaqstan ekonomikasynyng kazirgi damu jagydaiy. Ile pedagogikalyk Unibersitety “Gylymijurnaly”, KHR, Kulja kalasy -2011 jyl. №1 sany, 95 b.

A.Beisenova, A.Samakova. Ecologia jane tabigatty tyimdi paidalanu. Okulyk. Almaty: “Gylym”, 2004. - 328 b.

www. Qazsu.kz “Qazaqstan su resurstary”

N.Abibula, Tauelsizdik jylдары shetelden 250 mlrd.doll.koleminde investisia tartyldy BAQ.kz 28.09.2018

2020 Investment Climate Statements: Kazakhstan <https://www.state.gov/reports/2020-investment-climate-statements/kazakhstan/>.

https://www2.deloitte.com/content/dam/Deloitte/ru/Documents/research-center/Business_Outlook_Kazakhstan_2019_en.pdf

N.Nazarbaev «Ult jospary – qazaqstandyk armanga bastaaityn jol» <http://www.akorda.kz/>

Piter Frankopan, Jibek joly, Máskeý, red. „E”, 2018. - 688 b.

N.Nazarbaev «Qazaqstannyng ushinshi janggyruy: jahandyk basekege kabylettilik». 31.01.2017 j.

Sın Iýsai, Bir beldeý, bir jol. Almaty: «Shyǵys ádebieti jáne óneri» baspasy. 2018. - 328 b.

Nazerke Suindik. Attracting investment from abroad: projects, new algorithm and problems of 2020. [https://strategy2050.kz/news-May 31, 2021](https://strategy2050.kz/news-May-31,2021).